

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ әдебиеті кафедрасы

Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Faculty of philology
Department of Kazakh literature

**«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

ҚР Мемлекеттік сыйлығының және ғылым саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер **ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ** 95 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

4-5 МАМЫР, 2023 ЖЫЛ

Астана, 2023

MATERIALS

**«NEW PARADIGMS OF LITERARY STUDIES AT
THE CROSSROADS OF THE HUMANITIES»**

International scientific and theoretical conference dedicated to the 95th anniversary of the winner of the state prize of the Republic of Kazakhstan and the Sh.Ualikhanov Prize in the field of science, academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, Honored Worker of science of the Republic of Kazakhstan **Zaki Akhmetov**

4-5 MAY, 2023

Astana, 2023

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

Г91

Жалпы редакциясын басқарған:
Басқарма төрағасы-ректор Е. Сыдықов

Редакция алқасы: Ж. Құрманғалиева, У. Жорақұлов (*Ташкент, Өзбекстан*), Н. Ыйсаева (*Бішкек, Қырғызстан*), Ғ. Нұрғалиева, А. Бейсенбай, Қ. Кемеңгер (*жауапты шығарушы*), Қ. Байтанасова, М. Оразбек, С. Сагидуллиева.

«Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары»
Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, ҚР ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің 95 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 4-5 мамыр 2023 жыл/ Жалпы редакциясын басқарған: Е. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 310 б.

ISBN 978-601-337-843-5

Жинаққа 2023 жылы 4-5 мамырда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы ұйымдастырған аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің (1928-2002) 95 жылдығына арналған «Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. З. Ахметовтің ұлттық гуманитарлық ғылым тарихындағы орны мен ғалымдық тұлғасын зерделейтін мақалалар және бүгінгі әдебиеттану, фольклористика, тіл ғылымы мен оны оқыту әдістемесін қарастырған ғылыми зерттеулер топтастырылды.

Басылым ғылыми қызметкерлерге, білім алушыларға, оқу, білім, руханият саласының мамандарына, ұлт тарихына ынтызар көпшілік оқырманға арналған.

ISBN978-601-337-843-5

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

**ЛИРИКАДАҒЫ КӨРКЕМ СИМВОЛ БЕЙНЕСІ
(Мағжан Жұмабайұлының «Орамал» өлеңі бойынша)***

Кемеңгер Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі,

филол.ғ.к., қауым. профессор

Астана қ., Қазақстан

E-mail: KKemenger@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются особенности стихотворения как искусства, образ символа в лирическом произведении. Определяется способ применения альтернативного образа символа в художественном произведении. Научно-теоретическая мысль раскрывается на основе труда выдающегося исследователя казахского словесного искусства академика З. Ахметова, а также на материале энциклопедического сборника по национальному литературоведению. Исследуются история написания стихотворения «Орамал» (Платок) известного казахского поэта периода «Алаш» М. Жумабайұлы, социальная причина, время рождения стихотворения. Раскрывается характер успешного использования автором изображения символа платок. Следует отметить, что данное стихотворение было написано в связи с таким историческим событием, как народное восстание, произошедшее во время Первой мировой войны среди казахского населения против царского указа 1916 года. Через символ платка было передано горячее чувство ностальгии, искренность любви, чувства казахской женщины к супругу, отправившемуся на фронт.

Ключевые слова: художественная литература, поэзия, лирика, образ символа, творчество М. Жумабайұлы, теория З. Ахметова.

Abstract: The article analyzes the features of a poem as an art, the image of a symbol in a lyrical work. The method of applying an alternative image of a symbol in a work of art is determined. The scientific and theoretical idea is revealed on the basis of the work of the outstanding researcher of the Kazakh literary art, academician Z. Akhmetov, as well as on the material of the encyclopedic collection on national literary studies. The history of writing the poem "Oramal" (Shawl) by the famous Kazakh poet of the "Alash" period M. Zhumabayuly, the social reason, the time of the birth of the poem are studied. The nature of the successful use of the image of the scarf symbol by the author is revealed. It should be noted that this poem was written in connection with such a historical event as a popular uprising that took place during the First World War among the Kazakh population against the royal decree of 1916. The ardent feeling of nostalgia, the sincerity of love, the feelings of a Kazakh woman for her husband, who went to the front, were conveyed through the symbol of the headscarf.

Key words: fiction, poetry, lyrics, image of a symbol, creativity of M. Zhumabayuly, theory of Z. Akhmetov.

Өнер алды – қызыл тіл болғанын қазақ халқы ежелден бағаласа, өнер атаулының құдіреттісі – сөз өнері екенін ұлттық әдебиеттануда «Әдебиет танытқыш» еңбегімен ғылыми тұрғыдан тұңғыш дәлелдеген Ахмет Байтұрсынұлы [1]. Ал сөз өнері ішінде поэзия жанрының санаға емес, алдымен жүрекке әсер етіп, оқырманды рухани-эстетикалық ләззатқа бөлейтіні шындық. «Осы тұрғыдан алып қарағанда, поэзия – көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық түрі, сөз өнерінің өзгеше бір өрнегі» [2. 380],- деп тұжырымдады өлең сөздің теориясын терең зерттеген академик З.Ахметов. Өлеңнің одан кейін бір құдіреті ретінде тәрбиелік маңызын ескереміз. Поэзияның тәрбиелік мәні болмаса, оны мектепте неге оқытады дейміз. Өлең оқырманның, әсіресе жас оқырманның бойында дамытушылық мақсат атқарады. Өлеңді көп оқыған, көп жаттаған баланың есте сақтау қабілеті артады. Және өлең оқырманға ақыл айтады, білімге білім де қосады. Ол – оның танымдық-дидактикалық жағы. Яғни өлеңге жақын адам тәрбиелі де білімді, талапты да талғампаз, сезімтал, мәдениетті, сұлулық қадірін түсінетін жан-жақты болады. Осы орайда өлеңнің ең басты міндеті, адам баласына қажетті құнды қасиеті – оқырманға эстетикалық ләззат сыйлау қызметін ерекше

ескереміз. Себебі өлең – сұлулық әлемі. Өлең жеке адамның жан дүниесін де, кірлеген қоғамның ішін де антивирус іспетті тазалайды.

Поэзияның тылсым табиғаты туралы З.Ахметов мынадай тұжырым жасайды: «...поэзиялық шығармада типтік ерекшеліктер де, сондай-ақ жекелік, даралық ерекшеліктер де екшеп, ажыратып алып, қайта қосып қойғандай әлдеқайда көрнеу тұрады. Өмір шындығы ақынның, суреткердің көркем ой көрігінен өтіп, оның эстетикалық талғам-талабына сай қорытылып шыққанда ғана поэзиялық шындыққа айналады» [3. 243-244].

Өмір шындығын көркем шындыққа айналдырғанда суреткердің көркем ой өрісі, парасат-пайымы, эстетикалық талғамы, білімі мен білігі ескеріледі. Кез келген белгілі поэзиялық туындының жазылу тарихы, автордың сол шығарманы өмірге әкелгендегі көңіл-күйі, тағдыры, қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік ахуал, тарихи жағдай сынды мәселелер назарға алынады. «Көркем шындық сондықтан әйтеуір бар нәрсе, тек өмірде болатын, не болған нәрсе емес, ақынның жан дүниесінің жарқын сәулесімен нұрланып шыққан, оның ақыл-парасатынан, шабытты, асқақ арманынан қуат алып, құлпырған, әдемілік-сұлулыққа ынтық эстетикалық сезімінен нәр алған өмір шындығы. Ол – өмір құбылыстарының ішкі сырын, мәнін терең ашып беретін, солардың сипат-қасиеттерін, типтік тұрғыдан талғап, саралап көрсететін шындық» [3. 244], - деп тұжырым жасайды З.Ахметов.

Қазақ өлеңінің дамуына зор үлес қосқан, заманында және өзінен кейінгі тарихи кезеңде ұлттық поэзияның өркендеуіне шығармашылығымен тегеурінді ықпал еткен, көркем бейнелеудің қайталанбас жарқын үлгісін танытқан, ақындық мектеп қалыптастырып, әдебиет аспанында шолпан жұлдыздай жарқыраған тұлға – Мағжан Жұмабайұлы (1893-1938). Алаштың айтулы ақынының шығармаларында күрделі кезең шындығы асқан шеберлікпен көркем бейнеленген. Мағжан ақын өлеңдерінде бейнелеудің сан алуан үлгісін көреміз. Соның ішінде символ бейнесіне ерекше көңіл бөлгенін бір шығармасы арқылы тани аламыз.

М.Жұмабайұлының Бірінші дүниежүзілік соғыс әсерімен жазылған көркем туындысының бірі – «Орамал» өлеңі. Ақын шығармашылығын зерттеген замандасы, тағдырын да талантын да жетік таныған алаш қаламгері Ж.Аймауытұлы бұл өлеңді 1916 жылғы патша жарлығынан кейін жазылған туынды деп біледі [4. 152]. «Орамал» – патшаның 1916 жылғы маусым жарлығынан кейін жазылған. «Қазақ» газетінде (1917, 16 ақпан, № 218) басылып шыққан. Кейін ақын бұл өлеңін Қазан және Ташкент жинақтарына енгізген» [5. 197], - деп көрсетеді М.Жұмабайұлы өлеңдерін құрастырушылар. «Орамал» өлеңінің жазылу себебін Мағжанның өмірі мен шығармашылығын терең зерттеген әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқенов былай түсіндіреді: «Патшалық 1916 жылғы қазақ даласындағы көтерілістен соң көп ұзамай өрем қапты. Көтеріліс дүрбелені Мағжан жүрегін жанамай өткен жоқ. Өзінше үн қосты. Соңғы жылдары тапқан бір тәсілі – жанын толқытқан оқиға символын тауып алады. Халық мұңын майданға жіберілген жарын сағынып, орамалға кесте тігіп отырған әйел сезімін бейнелеу арқылы жеткізіп, «Орамал» атты өлең жазды» [6. 25].

Мағжан – қазақ әдебиетінде символизм әдісін берік орнықтырған, кейінгі ақындарға бұл бағытта үлгі бола білген ұстаз суреткер. Ойындағысын символ арқылы емеуірін танытып жеткізгісі келген ақынның бұл әдіске құмартуының объективті себебі бар дей аламыз. Ең алдымен, жұртым деп соққан жүрегі патша тұсында еркін жырлай алмады. Көңілдегі көркем ойын тура білдіруге цензура кедергі жасады. Ақынның 1912 жылғы «Шолпан» өлеңдер жинағындағы реакцияшыл ойларды аңғарған патшалық цензура ақын соңына шырақ алып түсті. Цензура кесірінен ақын Уфадағы «Ғалия» медресесіндегі оқуын аяқтай алмай, Омбыға кетуіне мәжбүр болды. Осындай жағдайда әдебиеттегі қолтаңбасын қалыптастыра бастаған талантты ақын символ, ишара, мысал арқылы ойын тұспалдап, жасырып жеткізуді тілегендей. Мысалы ақын өлеңдерінде жел – еркіндіктің, қара бұлт – отаршылдықтың, боран – адасқан жолдың, күн – оқудың, гүл – нәзіктіктің, ай – мәңгіліктің, шолпан – үміттің, түн – қараңғылықтың, мола – жалғыздықтың, ту – жеңістің, теңіз – шексіздіктің, дария – ұзақтықтың, толқын – алмасудың, жапырақ – жас ұрпақтың символын байқатады.

Осындай әдіспен ақын Бірінші дүниежүзілік соғыс қасіретін орамал символы арқылы жеткізген. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер майданға аттанып кеткен жарына кестелі орамал

тігіп отырып, басындағы қайғысын, қимас сезімін баяндайды. Алаң көңілді келіншектің жанына қайғы батады, жүрегіне у толады. «Күз сарғайтты қайыңды, // Мен де бірге сарғайдым» [5. 30], - дегенде, ақын психологиялық параллелизм тәсілін сәтті қолданады. Қасірет жұтқан қайғылы жардың көңілі күздің күніндей салқын, сүреңсіз. Күздегі қайың сарғайса, оның да жаны сағынышқа толады. Жағдайы тоңған сол қайыңдай аянышты, дәрменсіз. Байқасақ, ақын ер азаматын сағынған әйелдің жағдайын суреттегенде, құлпырған көктемгі мезгілді, жайнаған жазғы шуақты жайлауды, бұлбұл құсы сайраған бақшаны емес, жан тондырар күзгі кезеңді, табиғаттың сүреңсіз маусымын суреттейді. Сол арқылы оқырманға кейіпкердің көңіл-күйін дәл жеткізіп, шығарма әсерін күшейтеді. Өлеңдегі қара бұлт жапты айымды дегенінде де ай символының сәтті берілгенін аңғарамыз. Ай – Мағжан өлеңдерінде жиі суреттелетін көркем образ. Ол жол сілтейтін, жарығын төгетін, адастырмайтын аспан денесі. Қараңғы түнді жап-жарық ететін жарық сәуле. Бұл өлеңде келіншек айдың бетін қара бұлт жапты, яғни басына қиын заман орнады, сүйген жарынан айырылды дегенін айтады. Сүйген жарын отарба алып кеткеніне төрт ай толған екен. Ол уақыт ішінде көрген күні күйікке, сағынышқа толады. Және бір байқайтын жағдай, ақын әйелдің жарын айырған отарбаны өкірген деп суреттейді: «Жарымды өкіріп отарба // Қанды жаққа әкетті» [5. 30]. Өлбетте өгіз өкіреді, адам да өкіріп жылайды. Алайда бұл суретте темір отарба, адамды жылатып, сүйген жарынан айырған көлік тірілген кейіпте көрсетіледі.

«Елін ойлап қамығып,
Жүрегі толып дерт-шерге,
Жүр екен жаным жабығып
Осы күні қай жерде?» [5. 30].

Сүйген жары елін ойлап қамығып кетті дегенінен автордың Бірінші дүниежүзілік соғысқа көзқарасын аңғарамыз. Байқасақ, кесте тігіп отырған әйелдің майданға кеткен жары елін ойлап аттанған. Бұл маңызды шешімге ол саналы барған. Патша жарлығына бағынып, жанын қатерге төндіріп окоп қазуға кеткен қазақ жігіті елдің қамы үшін қасірет шеккен. Кейіпкердің осы сөзінен Мағжанның соғысқа қазақ жігіттері не үшін барғанын түсінгендігін ұғамыз. Өлеңде соғыстың қасіреті бейнелі тілмен суреттеледі. Автор ол үшін орайлы теңеу, метафораны сәтті пайдаланады. Ол қан майданды жарқ-жұрқ еткен бейнеге, оқ пен жарылыстан құралған сансыз көзі бар жынның ұясына теңейді. Сүйгенінің мүшкіл жағдайын қасында жанашыр жақыны жоқ, жалғыз ба екен, аш па екен, жүдеу ме екен деп тебіреніспен суреттейді. Қиналған жарына кең дүние тарылып, жалған өмір тозаққа айналды ма дегізеді. Үстіндегі киімі солдаттың формасы ма, сымдай сымбатты түрде ме, қолында күрек ұстап жүр ме деп те толғанады. Сол күрегімен ор қазып жатыр ма екен. Ол қазған оры жауына арнала ма, әлде өзіне бұйыра ма деп те қиналады. Қайғы жұтып, тебіреніс үстінде отырған бейбақ келіншек қолындағы жібек орамалмен, тігіп отырған бізімен тілдеседі. Жібек жібіне «орала бермеші қолыма», бізіне «тезірек жүрші», «орамалды сүйген жарыма жылдам бітіріп берейінші» деп жалынғандай күй кешеді. Сол жібек орамал аяқталып бітсе, бойындағы қасіреті тарқап, күдігі сейіліп, арманы орындалғандай сезіледі. Сүйген жарына деген ыстық махаббаты, қимас көңілі бір уыс жібек орамалда жиналып қалғандай. Сондықтан ол тағы да:

«Қайғыдан өлсем арман жоқ,
Ақіреттік жолдасым.
Көзімде жас қалған жоқ,
Кестеге сінді бар жасым» [5. 31],-

деп осы қазір қасіреттен көз жұмса, о дүниеде жолдасымен қосылатынына кәміл сенеді. Жарымен бір болу үшін арман жолында бақиға аттанып кетуге де дайын екенін білдіреді. Көзінде тамшы жас қалмаған, өмірден баз кешіп отырған бейшара жанның сағынған жарына кестемді қолыңа алғаныңда менің қалай күткенімді түсінесің деп толғанады. Өзін сорлыға теңеп отырып, сүйген жары «сәулежаным» деп көзін сұртетін шығар дейді.

Он төрт шумақтан тұратын өлең жеті буынды шалыс ұйқас үлігісінде жазылған. Өлеңде ақын негізі фольклордан бастау алатын қайталау тәсілін орайлы пайдаланады.

«Қасірет батты жаныма,
Уға толды жас жүрек.
Орамалды жарыма
Бітірем қашан кестелеп?» [5. 31], -

деп дәрменсіз әйел үш мәрте қайталайды. Өлеңнің басында, ортасында, соңында осылайша үш рет қайталау арқылы ақын айтқысы келгенін әсірелейді, сөздің әсерін күшейтеді, кейіпкер сағынышын ұлғайтады. Негізгі идеяны сол шумақ арқылы жинақтап жеткізеді.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығында лирикалық туынды табиғатына мынадай анықтама берілген: «Кез келген сезіну мен толғаныс лириканы тудыра алмайды, әлеуметтік толғаныстар лириканы тудырады. Эпика жанры баяндауға негізделсе, лирикалық шығарма адамның түрлі құбылыстан алған әсерін бейнелеп жеткізу шеберлігімен ұштасады» [7. 351]. «Орамал» лирикалық шығармасының жазылуына Мағжан өмір сүрген кезеңдегі әлеуметтік толғаныстар ықпал еткенін түсінеміз. Өлеңде сүйген жарын сағынған зарыққан әйел мен майдан жұмысына аттанып кеткен қазақ жігітінің ақыры қосылғаны, не қосылмағаны туралы айтылмайды. Лирикалық туындының осылайша жұмбақ күйінде қалғаны оның көркемдік-эстетикалық әсерін төмендетпейді. Шағын өлеңнің ішінде екі сүйгеннің қосылуын көрсетуді Мағжан мақсат етпейді. Орамал символымен автор екі адам арасындағы шынайы сезімнің, риясыз махаббаттың, қимас көңілдің, қайғыға душар болған көңілдің, сарғайтқан сағыныштың, үзілмеген үкілі үміттің, берік сенім мен серттің, адалдықтың нышаны мен белгісін байқатқан.

**Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР1487700415 – «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.*

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы Ахмет. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Әдебиет танытқыш. Қазақ тілінде / Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, – 2022. Т. IX: – 592 б.
- 2 Ахметов З. Асыл сөз арнасы: Зерттеу, сұхбат, сын // Құраст. Оразбек М., Зәкиұлы. – М. – Алматы: «Арда», 2008. – 400 б.
- 3 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы // Кітапта: Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. Т. 15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
- 4 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т. – Алматы: Ғылым, 1996. – 304 б.
- 5 Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық, 2-т. – Алматы: Білім, 1995. – 208 б.
- 6 Елеуенов Ш. Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1995. – 384 б.
- 7 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 б.

ӘОЖ 82.512.122.09

АБАЙДЫҢ МАХАББАТ ЛИРИКАСЫ – ЗӘКИ АХМЕТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Қадылбек А.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: Л.Н. Гумилев атындағы*

ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.к. Қорғанбеков Б.

E-mail: aray.kadylbek@gmail.com

Аннотация. Стихотворения Абая, посвященные теме любви, немногочисленны. В жанровом понятии любовная лирика разнообразна, бесценна для казахского искусства слова, продолжает западные и восточные традиции. Изучение произведений Абая началось с публикаций, написанных